

تقویم التّواریخ و کشف الظّنونِ کاتب چلبی (۲)*

محسن ذاکرالحسینی

۲. کشف الظّنون

کشفُ الظّنونِ عنِ أسامیِ الکُتُبِ وَ الفُنونِ مشهورترین و مهم‌ترین اثر کاتب چلبی و نافع‌ترین و جامع‌ترین و مفصل‌ترین تألیفات تا قرن یازدهم هجری به یکی از زبان‌های اسلامی در حوزه کتاب‌شناسی است. در این کتاب، عمدتاً آثار عربی و فارسی و ترکی معرفی شده است.

کاتب چلبی، از سال ۱۰۴۳ یعنی ایّامی که در حلب اقامت داشت، به گردآوری موادّ این کتاب پرداخت (ابیاری، ص ۴۰۵) و، بنا بر نوشته خود او در میزان‌الحق، بخشی از اطلاعات را مستقیماً از کتاب‌هایی به دست آورد که از طریق کتابداران و صحافان در حلب و استانبول از وجود آنها مطلع شده بود و خصوصاً از مصنّفات ارزشمندی که در خزانه‌های عمومی دارالسلطنه نگهداری می‌شد (سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۳). چلبی، در این تألیف، طبعاً از کتب طبقات و تراجم و نظایر آنها نیز بهره جست. وی حاصل کار را نخست اجمال الفصول و الابواب فی ترتیب العلوم و اسماء الکتاب سپس کشف الظّنون عن

* بخش اول این مقاله در شماره ۴۱ نامه فرهنگستان (بهار ۱۳۸۹)، ص ۸۱-۱۰۰ چاپ و منتشر شده است.

اسامی الکتب و الفنون نام داد (یالتقایا، ستون ۷)^۱ که معمولاً از آن به صورت اختصاری کشف الظنون یاد می‌شود و در عُرف کتاب‌شناسان و کاتبان به اسماء الکتب نیز شهرت داشته است. مؤلف، برای سامان‌دادن این معجم، بیست سال وقت صرف کرد (← سرکیس، همان‌جا) و در سال ۱۰۶۲ هجری تألیف آن را به پایان رسانید.

کاتب چلبی، با استفاده از «مقدمه» ابن خلدون بر العبر، دیباچه مفصلی در اهرامیت دانش و طبقه‌بندی علوم گوناگون پرداخت؛ سپس حدود سیصد علم و فن (یالتقایا، همان‌جا) و ۱۴۵۰ عنوان کتاب و رساله (به شماره‌گذاری فلوگل، با احتساب عناوین علوم و فنون ← Gökyağ 1978, p. 761)، و ۹۵۱۳ تن مؤلفان آنها (مطابق فهرست فلوگل) را، با نظام ساده الفبایی (بر اساس نام علوم و کتاب‌ها) به زبان عربی معرفی کرد.

برخی از کتاب‌شناسان کشف الظنون را به منزله تکمله و ذیلی بر مفتاح السعادة و مصباح السیادة، اثر ارزشمند عصام‌الدین احمد طاش‌کپری‌زاده، دانسته‌اند. (← حماده، ص ۴۰)

دنباله‌ها

دیری نگذشت که جامعه علمی به ارزش کشف الظنون پی برد و دانشمندان بسیار، از همان روزگار تألیف، به تزییل و تحشیه و تعلیق بر این اثر پرداختند و این اقبال تا عصر حاضر ادامه یافته است.

دنباله‌های کشف الظنون، تا آنجا که نگارنده شناخته، به شرح زیر است:

□ تألیفی در اسماء الکتب، از ملا عبداللطیف بن محمد بن مصطفی معروف به ریاضی‌زاده (وفات: ۱۰۷۸) که، در آن، بعضی از کتاب‌هایی که در کشف الظنون مذکور نیست آمده است. (موسوعة مؤلفی الامامیة، ج ۱، ص ۱۵)

□ ذیل کشف الظنون، تألیف محمد عزتی افندی مشهور به وشنه‌زاده (وفات: ۱۰۹۲) که به صورت چرک‌نویس مانده است. (یالتقایا، ستون ۹-۱۰؛ موسوعة مؤلفی الامامیة، همان‌جا؛

(۱) این کتاب را تبّهانی (← یالتقایا، ستون ۹) کشف الظنون عن اسماء الکتب و الفنون خوانده و بجاوی (ج ۲، ص ۴۵۷) کشف الظنون فی اسماء الکتب و الفنون.

(۲) بعضی از منابع حدود پانزده هزار آورده‌اند (← یالتقایا، همان‌جا؛ بعلبکی، ج ۵، ص ۵۸؛ منزوی، علینقی، ص ۴۹) که ظاهراً با محاسبه ذیل حنیف‌زاده است؛ بعضی ۱۸۵۵۰ (بجاوی، همان‌جا)، و بعضی حدود بیست هزار (مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، صفحات ۵ و ۵) که ظاهراً هیچ‌یک درست نیست.

مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، صفحه ۷؛ آقابزرگ طهرانی، ص ۴؛ ابیاری، ص ۴۱۲؛ سبحانی، ص ۲۰؛ منزوی، علینقی، همان‌جا) ۳

□ التذکار الجامع للآثار، تألیف سیدحسین عباسی نَبهانی حلبی (وفات: ۱۰۹۶). نَبهانی، عبارات کشف الظنون را تلخیص کرد و معرفی کتاب‌های بسیاری را که حاجی خلیفه از قلم انداخته یا پس از وی تألیف شده بود بر آن افزود. (یالتقایا، ستون ۸-۹؛ موسوعة مؤلفی الامامیه، همان‌جا؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا)

نسخه خطی کامل این کتاب، در کتابخانه یگی جامع (بنی جامع خواننده می‌شود به معنی «جامع نو») استانبول، به شماره ۸۱۵ محفوظ است (یالتقایا، ستون ۹؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا؛ منزوی، علینقی، همان‌جا)؛ اما، در دفتر کتابخانه، به غلط به محمد بن اسحاق مشهور به ابن ندیم نسبت داده شده است. (یالتقایا، همان‌جا)

□ ذیل حسین افندی بن جعفر هزارفن (وفات: ۱۱۰۳). (گلشنی ۱، ص ۴۴)
□ الذیل علی کشف الظنون، تألیف ابراهیم افندی بن علی، مشهور به عرب‌چی پاشا (وفات: ۱۱۸۹ یا ۱۱۹۰) (Brockelmann 1996, p. 635؛ یالتقایا، ستون ۱۰؛ بجاوی، ج ۲، ص ۴۵۸-۴۵۹؛ سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۴؛ آقابزرگ طهرانی، همان‌جا؛ موسوی آل خراسان، ص ۲؛ ابیاری، ص ۴۱۲؛ منزوی، علینقی، همان‌جا). عرب‌چی پاشا، تاریخ و فیاتی را که حاجی خلیفه از قلم انداخته بود آورده و بعضی لغزش‌های او را اصلاح کرده و عناوین بسیار بر کتاب افزوده است (سرکیس، همان‌جا؛ ابیاری، همان‌جا). آورده‌اند که افزوده‌های او به ۱۴۵۰۰ عنوان می‌رسد (موسوی آل خراسان، همان‌جا) و آن چه بسا برداشت نادرستی از عبارت آقابزرگ طهرانی (آقابزرگ طهرانی، همان‌جا) باشد.

این ذیل در چاپخانه سعادت (گویا در استانبول) به چاپ رسیده (سبحانی، ص ۲۰). فلوگیل عناوین افزوده عرب‌چی پاشا را فهرست کرده است. (ذیل «چاپ‌های کتاب»)

□ کشف الظنون فی اسماء الشروح و المُنون، تألیف کمال‌الدین ابوالفتح محمد بن مصطفی صدیقی بکری (وفات: ۱۱۹۶) (بغدادی ۱، ج ۲، ستون ۳۶۱؛ بجاوی، ج ۲، ص ۴۵۹). او، در این تألیف، اسامی کتاب‌ها را به شیوه تازه‌ای تدوین کرده است. (بجاوی، همان‌جا)

۳ برخی ذیل و شنه‌زاده را نخستین ذیل کشف الظنون دانسته‌اند (یالتقایا، ستون ۹؛ آقابزرگ طهرانی، همان‌جا؛ ابیاری، همان‌جا؛ رسولی ۲، ص ۶۸۶)، اما ذیل ریاضی‌زاده ظاهراً پیش از آن تألیف شده است.

فلوگِل از خلاصه تحقیق الظنون فی شرح المتنون اثر صدیقی بکری یاد کرده (فلوگِل، ص ۳۷)^۴ که ظاهراً تلخیصی است از کشف الظنون فی اسماء الشروح و المتنون و معلوم می شود که از اصل کتاب صدیقی با عنوان تحقیق الظنون فی شرح المتنون نیز یاد می شده است. نسخه ای خطی به نام تحقیق الظنون در کتابخانه حافظ احمد پاشا، به شماره ۳۳۷ فهرست، محفوظ است («پیوست ها» ی کشف الظنون، ج ۷، بخش نخست، ص ۱۱۲) که باید نسخه ای از همین کتاب صدیقی بکری باشد.

□ ذیل نوعی افندی (وفات: ۱۲۰۱). (مرعشی نجفی، شهاب الدین، همان جا)

□ آثار نو، تألیف احمد طاهر افندی مشهور به «حنیف زاده»^۵ (وفات: ۱۲۱۷). حنیف زاده تألیف این کتاب را از سال ۱۱۷۲ آغاز («پیوست ها» ی کشف الظنون، ج ۶، ص ۶۴۶) و، در آن، پانصد و شش عنوان (مطابق شماره گذاری فلوگِل)^۶ کتاب عربی و فارسی و ترکی را که در کشف الظنون نیامده معرفی کرده است (یالتقایا، همان جا؛ سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۴؛ ابیاری، همان جا؛ منزوی، علینقی، همان جا). متن کتاب به زبان عربی و دیباچه آن به زبان ترکی است. آثار نو، به کوشش گوستاو فلوگِل، جزو پیوست های کشف الظنون، در پایان جلد ششم به چاپ رسیده است. (فلوگِل «چاپ های کتاب»)

□ ذیل شیخ الاسلام عارف حکمت بیگ (وفات: ۱۲۷۵). در این ذیل، اسامی کتاب ها تا حرف جیم آمده و ناتمام مانده است. (یالتقایا، همان جا؛ مرعشی نجفی، شهاب الدین، صفحه ۵؛ آقازرگ طهرانی، همان جا؛ ابیاری، همان جا)

□ تعلیقه بر کشف الظنون، تألیف حسین بن رضا بن سید بحر العلوم (وفات: ۱۳۱۵). (بحر العلوم، محمد مهدی، ج ۱، ص ۱۷۵)

□ ضیاء العیون علی کشف الظنون، تألیف علی خیری بن عمر خربوتی (وفات: ۱۳۲۷). خربوتی یادداشت های خود را در حواشی نسخه ای از کشف الظنون می نوشت که به پایان نرسید. (رمضان یوسف، ستون ۲۵)

۴) بروکلمان (Brockelmann 1996, p. 635) نام آن را خلاصه تحقیق الظنون فی الشرح و المتنون آورده است. ۵) حنیف زاده که در بعضی منابع آمده (مرعشی نجفی، شهاب الدین، صفحات ۵، ۵؛ رسولی، ۲، همان جا) سهو است.

۶) برخی پنج هزار عنوان یاد کرده اند (یالتقایا، همان جا؛ رمضان یوسف، ستون ۲۵؛ منزوی، علینقی، همان جا) که ظاهراً درست نیست.

□ ذیل فرانیسکوئدین (وفات: ۱۹۱۶). این ذیل، به سال ۱۸۵۸ میلادی (؟)، در لایپزیگ چاپ شده است. (رسولی ۲، ص ۶۸۷)

□ ایضاح المکنون فی الذیل علی كشف الظنون عن اسامی الكُتُبِ وَ الفنون، تألیف اسماعیل پاشا بن محمد امین بغدادی (وفات: ۱۳۳۹ق). اسماعیل پاشا، از سال ۱۲۹۶ق تألیف این کتاب را آغاز کرد (بغدادی ۱، ج ۱، ستون ۱۵۸) و در سال ۱۳۳۰ق آن را به انجام رسانید (مرعشی نجفی، شهاب الدین، همان جا) ۲. وی، طی زمانی بیش از سی سال، تقریباً نوزده هزار عنوان کتاب و رساله خطی و چاپی را، که در كشف الظنون نیامده بود، در دو جلد قطور، معرفی کرد. از این رو، کتاب او را جامع ترین ذیل كشف الظنون دانسته اند. (یالتقایا، همان جا؛ ایباری، همان جا؛ سبحانی، ص ۲۰؛ منزوی، علینقی، همان جا)

شرف الدین یالتقایا، نسخه ایضاح المکنون را از خانواده اسماعیل پاشا خرید (یالتقایا، همان جا) و، با همکاری معلم بای رفعت بیلگه کلیسی، جلد نخست آن را به سال ۱۳۶۴ق و جلد دوم آن را به سال ۱۳۶۶ق در استانبول به چاپ رسانید. این کتاب، پس از آن نیز، بارها - معمولاً همراه با كشف الظنون - به طبع رسیده است. (ذیل «چاپ های كشف الظنون») اسماعیل پاشا همچنین هدیه العارفین حاوی معرفی مؤلفان و مصنفان مذکور در كشف الظنون و آثار آنان را در چهار جلد بزرگ (نسخه چاپی: دو جلد) تألیف کرد که آن نیز چند بار به چاپ رسیده است. (ذیل «چاپ های کتاب»)

□ اللؤلؤ المکنون و السر المصون علی كشف الظنون^۷، تألیف جمیل بن مصطفی بن محمد حافظ بیروتی معروف به «ابن عظیم» (وفات: ۱۳۵۲ق)، عضو مجمع علمی عربی دمشق. ابن عظیم از سال ۱۳۰۹ق تألیف این کتاب را آغاز کرد و کتاب ها و رساله هایی را که در كشف الظنون نیامده یا پس از روزگار کاتب چلبی به یکی از زبان های شرقی تألیف شده

۷) برخی تاریخ فراغت از تألیف را ۱۳۲۳ق آورده اند (آقابزرگ طهرانی، همان جا)، امّا، به تصریح مؤلف، وی در این سال هنوز مشغول تکمیل کتاب بوده است. (بغدادی ۱، همان جا)

۸) مؤلف، در خطبه کتاب، به تصریح گفته که این نام را بر آن نهاده است (ابن عظیم، ص ۳۸) امّا همو، در صفحه عنوان و انجامه کتاب، آن را السر المصون علی كشف الظنون خوانده است (همان، ص ۳۳ و ۳۵، تصویر خط مؤلف). از این رو، کتاب بیشتر با عنوان اختصاری السر المصون شناخته شده است.

از این کتاب، با عنوان الاسفار عن العلوم و الاسفار نیز یاد شده است؛ امّا گویا مؤلف، پس از تجدید نظر، مقدمه مفصل آن را کتابی جداگانه کرده و فشرده مقدمه و متن آن را در کتاب السر المصون قرار داده است.

(رمضان یوسف، ستون ۱۱)

بود در این کتاب گرد آورد و فصول و ابواب آن را به همان ترتیب که در کشف الظنون اختیار شده بود مرتب ساخت. (ابن عظم، ص ۳۳، ۳۵، ۳۷، ۳۸)

رمضان یوسف بر آن است که این کتاب را فقط تتمه‌ای بر کشف الظنون نباید شمرد بلکه استدراکی بر ایضاح المکنون بغدادی نیز هست (ستون ۱۳) که ۵۶۳ مدخل از جزو اول آن در ذیل بغدادی نیامده است. (ستون ۱۰)

بر طبق خبر بجاوی، از معاصران ابن عظم، ذیل او ده مجلد بوده است (بجاوی، همان‌جا) و، به قولی، بیش از هزار صفحه و مشتمل بر بیش از ده هزار مدخل (رمضان یوسف، ستون ۱۰-۱۱) که امروز از آن، به غیر از جزء اول، اطلاعی به دست نیست. اصل نسخه خطی این جزء در دارالکتب الظاهریه (قاهره)، به شماره ۴۷۵۴ آداب، در ۲۰۸ صفحه پانزده سطری، با ابعاد ۲۸×۱۹ سانتی متر، به خط مؤلف محفوظ است که گویا نسخه منحصر به فرد باشد و تصویر آن در مکتبه الأسد (دمشق) نگهداری می‌شود. (سلیم یوسف، ص ۴، ۱۹، ۲۸، ۲۹)

تألیف و کتابت این جزء در سال ۱۳۱۴ ق به انجام رسیده و انجامه نسخه خطی آن چنین است:

تم... الجزء الاول من کتاب السّر المصون علی کشف الظنون علی ید مؤلفه الفقیر جمیل بن مصطفیٰ بک المعروف بـ«ابن العظم» ضحوة نهار الخمیس الرابع من شهر ربیع الاول سنة ۱۳۱۴. (ابن عظم، ص ۳۵)

جزء اول ذیل ابن عظم، شامل دیباچه مؤلف و دو حرف «الف» و «ب» از متن (مشتمل بر معرفی ۱۰۳۹ عنوان اثر^۹، از اباحة الباحة فی علمی الحساب و المساحة تا بیض آفتاب) دوبار، از روی تصویر همین نسخه، با عنوان السّر المصون (ذیل علی کشف الظنون)، در بیروت به چاپ رسیده است: یک بار، به کوشش شیخ سلیم یوسف، به سال ۱۴۲۳/۲۰۰۲، در ۲۹۶ (۳۲ + ۲۲۷ + ۳۷) صفحه، با مقدمه مصحح و در پایان، فهرست‌های مفید منابع، قوافی، اعلام، بلدان و اماکن، آیات، اطراف الاحادیث، و

۹) شمار عناوین مذکور در این جزء، در انجام آن، ۱۰۲۶ یاد شده (ص ۲۵۹) و بقیه را بعداً در حاشیه افزوده است.

۱۰) همه ارجاعات این گفتار به متن اثر بر اساس چاپ نخستین صورت گرفته است.

فهرست مندرجات؛ بار دیگر به کوشش محمد خیر رمضان یوسف، به سال ۲۰۰۴/۱۴۲۵، با مقدمه مصحح و حواشی و استدراکات و، در پایان، فهرست کتاب‌های شرح شده و کتب مرتبط با آنها، فهرست کتاب‌هایی که مؤلفان آنها شناخته نشده است، فهرست مؤلفان و تألیفاتشان، و فهرست عام مندرجات، در ۲۱۹ (۲۰ + ۱۳۴ + ۶۵) صفحه دو ستونی.

□ سلوة القلب المحزون فی تدبیر کشف الظنون، تألیف محمدصادق نیفر (وفات: ۱۹۳۸).

(رمضان یوسف، ستون ۲۵)

□ ذیل اسماعیل صائب سنجر (وفات: ۱۳۶۰ق)، مدیر کتابخانه عمومی آستانه (استانبول) که ناتمام مانده و یالتقایا آن را، دو سال پیش از درگذشت مؤلف، از وی خریده و، در ضمن کشف الظنون، با نشانه‌هایی برای تمییز از متن اصلی، چاپ کرده است. (یالتقایا، همان‌جا؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا؛ آقابزرگ طهرانی، همان‌جا؛ ابیاری، همان‌جا)

□ ذیل محمد بن محمد خانجی بوسنوی (وفات: ۱۳۶۴ق). استدراکی است بر کشف الظنون. وی کتاب‌هایی را که پس از مرگ کاتب چلبی تألیف شده آورده است.

(رمضان یوسف، ستون ۲۵)

□ ذیل کشف الظنون، تألیف شیخ آقابزرگ طهرانی (وفات: ۱۳۸۹ق). آقابزرگ طهرانی، از سال ۱۳۲۵ق که نسخه چاپی کشف الظنون (استانبول ۱۳۱۰ق) را خرید تا اواخر عمر (دست‌کم تا سال ۱۳۸۶ق)، یادداشت‌های خود را در اصلاح لغزش‌های کاتب چلبی و برخی موارد از قلم افتاده در حواشی نسخه مذکور نوشت (آقابزرگ طهرانی، همان‌جا؛ موسوی آل خراسان، ص ۲). محمد مهدی موسوی آل خراسان این یادداشت‌ها را مرتب و مهذب کرد و با افزوده‌هایی از خود، به پیوست جلد دوم هدیه العارفین، به سال ۱۳۸۷/۱۹۶۷، در تهران به طبع رسانید.

□ محمدصادق بحر العلوم (وفات: ۱۳۹۹ق)، در ضمن فهرست موقوفات کتابخانه خود، از کتاب‌هایی چاپی یاد کرده که بر آنها مقدمه یا تعلیقه نوشته یا به تصحیح آنها کوشیده است. یکی از آن کتاب‌ها کشف الظنون (دو جلد، چاپ قدیم آستانه) بوده است.

(← بحر العلوم، محمدصادق، ص ۴۸۱)

□ ایضاح الطریقه الی تصانیف اهل السنّة و الشیعة فی تلخیص کشف الظنون و ذیله و الذریعة،

تألیف محمود موسوی ده سرخی اصفهانی، که تلخیص و ذیلی است بر کشف الظنون و ایضاح المکنون و الذریعه. بخشی از آن، مشتمل بر ۹۶۲۰ مدخل، در سال ۱۴۰۰ق، ظاهراً از روی خط مؤلف، به طریقه افسست به چاپ رسیده است. (چترایی عزیزآبادی، ص ۳۰۷)

□ احمد بن عبدالغفور عطار (وفات: ۱۴۱۱ق) نیز، درباره کشف الظنون، اثر یا آثاری دارد که چاپ نشده است و معلوم نیست که تحقیق یا تصحیح است یا نقد یا تذیل یا همه اینها. (رمضان یوسف، ستون ۲۶)

□ عثمانلی مؤلفری (مؤلفان عثمانی) تألیف محمدافندی ارزرومی^{۱۱}. ظاهراً به زبان ترکی. وی، در آن، تألیفات علمای دولت عثمانی را آورده است. (مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا)

□ دلیل الباحثین عمّن ألف من الافریقیین تألیف سید حسن حسنی عبدالوهاب^{۱۲}، در سه مجلد، مشتمل بر معرفی هزاران عنوان کتاب و رساله از مؤلفان افریقایی و شرح حال حدود هشتصد مؤلف. (بجاوی، همان‌جا)

□ همچنین مجمع فرهنگی ابوظبی، به اصلاح لغزش‌های حاجی خلیفه در خصوص میراث اندلس همّت گماشته و حاصل آن را، در ضمن مصادر التراث الاندلسی، منتشر کرده است. (<http://alwaraq.net>، ذیل «کشف الظنون»)

ترجمه‌ها

کشف الظنون، به لحاظ اهمّیت موضوع، چند بار و به چند زبان ترجمه شده است، از جمله:

□ ترجمه به زبان فرانسه، به قلم آنتوان گالان Galland (۱۶۴۶-۱۷۱۵)، به سال ۱۶۸۲/۱۰۹۳، در استانبول. (گلشنی ۱، ص ۴۴؛ همو ۲، ص ۸۷۰)

□ ترجمه به زبان فرانسه، به قلم پتی دلا کسروا de la Croix (۱۶۲۲-۱۶۹۵)، ظاهراً پیش از ترجمه فلوگیل. (بالتقایا، ستون ۱۰-۱۱؛ منزوی، علی‌نقی، همان‌جا)

(۱۱) سال وفات او را نیافتیم؛ از این رو، پس از دیگران آوردم. (۱۲) ← پانوشت ۱۱.

□ ترجمه به زبان لاتینی^{۱۳}، به قلم گوستاو لبرشت فلوگل (۱۸۰۲-۱۸۷۰). فلوگل این ترجمه را در سال‌های ۱۸۳۵ تا ۱۸۵۸، همراه با متن عربی، در لایپزیگ به چاپ رساند و منتشر کرد. (← ذیل «چاپ‌های کتاب»)

□ ترجمه فارسی به قلم کریم‌الدین محمد بن علام بن عبدالسلام. وی در ماه رجب ۱۲۲۰ این ترجمه را آغاز کرد و در ماه صفر همان سال به انجام رسانید. نسخه خطی آن، به شماره ۲۷۰۲، در ۶۴۳ برگ، به خط نستعلیق، در کتابخانه دیوان هند (لندن) نگهداری می‌شود و، در فهرست آن کتابخانه، ذیل شماره ۲۲۳۰، با عنوان ترجمه کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون معرفی شده است. آغاز نسخه چنین است:

بهترین نطق که ظاهر می‌شود انوار الطاف آن از مطالع کتب و صحایف و خوب‌ترین کلام که بوی خوش می‌دهد غنچه‌های اعطاف آن بر صفحات علوم و معارف. (Erté 1903, Vol. I, clm. 1219)

نسخه خطی دیگری از ترجمه فارسی کتاب (بدون نام مترجم)، به شماره ۷۰ عبدالسلام، در ۴۴۵ برگ، به خط شکسته نستعلیق، در کتابخانه مولانا آزاد (علیگره) محفوظ است (میکروفیلم آن، به شماره ۲۴۴/۱، در مرکز میکروفیلم نور نگهداری می‌شود) (فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، ج ۱، بخش نخست، ص ۳۳۶؛ مرعشی‌نجفی، محمود، ص ۱۱۳) که یقیناً نسخه دیگری از همین ترجمه کریم‌الدین است.

از ترجمه‌های دیگری هم یاد شده است که آنها را نمی‌شناسم، از جمله:

□ ترجمه‌ای چاپ شده به قلم خاورشناسی هلندی (موسوعة مؤلفی الامامیه، ج ۱، ص ۱۸؛ مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا)؛^{۱۴}

□ ترجمه‌ای چاپ شده از خاورشناسی آلمانی (مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، صفحات ۵- و) (گویا کسی جز فلوگل)؛

□ ترجمه‌ای چاپ شده از خاورشناسی بریتانیایی (همان، صفحه ۵) (احتمالاً به انگلیسی)؛

□ ترجمه یا ترجمه‌هایی به برخی از زبان‌های سامی. (همان، صفحه ۵)

۱۳) برخی این ترجمه را به زبان فرانسه پنداشته‌اند (← مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، صفحه ۵)، و برخی به زبان آلمانی (← مشار، ستون ۷۴۰؛ سبحانی، ص ۲۰) که درست نیست.

۱۴) در موسوعة مؤلفی الامامیه مذکور است که این ترجمه نیز، به کوشش فلوگل، در هفت مجلد، به سال ۱۲۰۰ ق در لایپزیگ چاپ شده است که ظاهراً آن را با ترجمه فلوگل خلط کرده‌اند.

نسخه‌های خطی

از کشف الظنون، چندین نسخه خطی موجود است. نسخه‌های معتبر و چند نسخه معرفی نشده که از آنها اطلاعی یافته‌ام به این شرح است:

□ موزه توپقاپوسرای (استانبول)، شماره R.2059 مخزن روان کوشکو (قراتای، ش 6566)، نسخه اصل پاک‌نویس مؤلف، به خط مؤلف، از آغاز کتاب تا مدخل «دروس».

کاتب چلبی، پس از نوشتن این نسخه درگذشت و بقیه کتاب (از «دروس» تا آخر) پاک‌نویس نشده باقی ماند. بعدها، شش تن از فضلا نیمه پاک‌نویس نشده را از روی پیش‌نویس مؤلف پاک‌نویس کردند، اما به شایستگی از عهده این کار برنیامدند و حواشی و منقولات افزوده مؤلف را در آن نیاوردند. (یالتقایا، ستون ۷-۹)

در این کتابخانه، نسخه‌های دیگری نیز به شماره‌های R.2058 (ظاهراً مرتبط با نسخه قبل)، A.2768، و A.3058 (مورخ ۱۱۲۱ق) موجود است. (Fehmi Edhem 1966, pp. 593-594)

□ کتابخانه جارالله ولی‌الدین افندی (استانبول)، شماره ۱۶۱۹، نسخه اصل پیش‌نویس مؤلف، به خط مؤلف، از مدخل «دروس» تا پایان کتاب، دارای حواشی و منقولاتی در میان سطور، همه به خط مؤلف. برای کامل شدن این نسخه، در آغاز آن، ذیل تبهانی (از حرف «الف» تا مدخل «دروس») به خط دیگری نونویس شده است. (یالتقایا، همان‌جا؛ نیز ← سبحانی، ص ۱۹)

□ کتابخانه فیض‌الله افندی (استانبول)، نسخه اصل به خط مؤلف. میرزا حسن شفیع‌زاده شبستری نزد آقابزرگ طهرانی حکایت کرده که این نسخه را برآی‌العین در کتابخانه مذکور دیده است (← آقابزرگ طهرانی، همان‌جا). محتمل است که این نسخه نیمه نخستین پیش‌نویس مؤلف باشد و، در هر صورت، نسخه بسیار مهمی است که تاکنون در هیچ چاپ از آن استفاده نشده است.

□ کتابخانه عارف حکمت (مدینه)، شماره ۱۸۴ تاریخ، ۱۱۶۲ صفحه، مورخ ۱۱۷۵ (کحاله ۱، ص ۶۰۷)؛ و نیز شماره ۱۸۳ تاریخ، ۱۰۶۸ صفحه، مورخ ۱۱۷۶. (همان، ص ۶۰۶)

همچنین

□ نسخه‌هایی که در مقدمه فلوگل از آنها یاد شده؛

- نسخه‌ای که شش تن از فضلا از روی خط مؤلف پاک‌نویس کردند؛
- و نسخه‌های دیگری که از روی آن استنساخ شده است. (بالتقایا، همان‌جا)

چاپ‌های کتاب

کشف الظنون، تاکنون بارها به چاپ رسیده است. قدیم‌ترین و مهم‌ترین آنها به شرح زیر است:

□ در لایپزیگ و لندن^{۱۵}، به کوشش گوستاو لبرشت فلوگل، در هفت مجلد (مجلد هفتم، دارای دو جزء)، و ۵۱۶۶ (۵۵۰ + ۶۸۰ + ۶۷۳ + ۶۲۴ + ۶۷۲ + ۶۸۸ + ۵۶۳ + ۷۱۶) صفحه، در سال‌های ۱۸۳۵ تا ۱۸۵۸^{۱۶} (به ترتیب ۱۸۳۵، ۱۸۳۷، ۱۸۴۲، ۱۸۴۵، ۱۸۵۰، ۱۸۵۲، ۱۸۵۸)، همراه با مقدمه و ترجمه لاتینی در ذیل صفحات، با ملحقات و فهرست‌های مفصل.

این چاپ به چندین لحاظ ارزش و اهمیت دارد: نخستین کوشش جدی است برای احیای اثری بسیار نفیس؛ روش علمی دارد و، علاوه بر صحت و دقت نسبی، با مقدمه و فهرست‌های ضروری و سودمند همراه است؛ همراه با ترجمه لاتینی چاپ شده است (این امتیاز، برای محققان کشورهای غربی، حائز اهمیت بیشتر است)؛ در آخر این چاپ، فهرست‌ها و ملحقاتی ارزشمند آمده است. به این ملحقات، به رغم فواید و بعضاً اطلاعات منحصر به فردی که دارد، تاکنون چندان توجه نشده است. از این رو، فهرست آنها ذیلاً نقل می‌شود:

آثار نو (ذیل حنیف‌زاده بر کشف الظنون) (ج ۶، از ص ۵۲۵)؛

فهارس کتاب‌های متداول در مغرب (افریقا) (همان، از ص ۶۴۷)؛ تألیفات جلال‌الدین عبدالرحمان سیوطی، به قلم مؤلف (همان، از ص ۶۶۵)؛ نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه الأزهر، مدرسه محمدیگ ابوزهدب، مدرسه شیخون، و دیگر مدارس علمی قاهره (ج ۷،

۱۵) برخی محل چاپ را لیدن ذکر کرده‌اند (← سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۳؛ مشار، همان‌جا)، که درست نیست.

۱۶) رقم‌های دیگری که برای تاریخ چاپ ذکر شده - ۱۸۳۵م (مشار، همان‌جا)، ۱۲۵۱-۱۲۷۵ق (ابیاری، همان‌جا)، ۱۲۹۹ق، ۱۳۰۰ق (موسوعة مؤلفی الامامیة، همان‌جا؛ مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا) - هیچ‌یک دقیق نیست.

بخش نخست، از ص ۳؛ نسخه‌های خطی مدرسه عبدالله پاشا عظم‌زاده (یا عظام‌زاده) در دمشق (همان، از ص ۲۲)؛ نسخه‌های خطی موقوفه حاج احمد افندی مشهور به «پطرزاده»، در مدرسه احمدیه حلب (همان، از ص ۳۰)؛ نسخه‌های خطی کتابخانه جزیره رودس (همان، از ص ۳۸)؛ کتابخانه‌های سلطان محمد دوم در استانبول (همان، از ص ۴۹)؛ کتابخانه سلیمانیه (همان، از ص ۷۶)؛ مدرسه قلیچ‌علی پاشا در طویخانه (استانبول) (همان، از ص ۹۳)؛ حافظ احمد پاشا (همان، از ص ۱۰۶)؛ کوپریلی زاده (همان، از ص ۱۱۳)؛ داماد علی پاشا (نخست وزیر) در استانبول (همان، از ص ۱۳۷)؛ ابراهیم پاشا (وزیر) در استانبول (همان، از ص ۱۷۳)؛ والده سلطان (همان، از ص ۱۸۶)؛ بشیر آغا در استانبول (همان، از ص ۱۹۸)؛ عاطف افندی (همان، از ص ۲۰۷)؛ ایاصوفیه (همان، از ص ۲۳۲)؛ غلطه (همان، از ص ۲۵۶)؛ سلطان عثمان سوم (همان، از ص ۲۶۵)؛ محمد راغب پاشا (وزیر) (همان، از ص ۳۰۴)؛ لاله‌لی، دفتر اول (همان، از ص ۳۳۲)؛ لاله‌لی، دفتر دوم (همان، از ص ۳۵۲)؛ درون‌سرای پادشاهی (همان، از ص ۳۸۹)؛ شیخ الاسلام ولی‌الدین افندی (همان، از ص ۴۰۵)؛ عاشر افندی (همان، از ص ۴۳۹)؛ دامادزاده محمد مراد افندی (همان، از ص ۴۸۱)؛ سلطان عبدالحمید (همان، از ص ۵۰۳)؛ حالت افندی (همان، از ص ۵۲۸)؛

کتاب‌ها و تألیف ابوبکر محمد بن خیر بن خلیفه اندلسی (همان، از ص ۵۴۰)؛
تعلیقات و نسخه‌بدل‌های جلدهای یکم - ششم، به لاتینی (ج ۷، بخش دوم، به ترتیب از صفحات ۵۴۹، ۶۳۹، ۷۰۴، ۷۶۴، ۸۴۳، ۸۹۱)؛
فهرست الفبائی افزوده‌های عربی‌چی پاشا و حنیف‌زاده، به عربی (ج ۷، بخش دوم، از ص ۹۴۷)؛

نام‌های مؤلفان به لاتینی (ج ۷، بخش دوم، از ص ۱۰۰۱).
فلوگِل اصلاحات و افزوده‌های عربی‌چی پاشا را در ضمن این چاپ آورده و آنها را با نشانه‌ای از متن اصلی متمایز کرده است (سرکیس، همان‌جا؛ آقابزرگ طهرانی، همان‌جا؛ ایبازی، همان‌جا). وی، همچنین مدخل مربوط به علم فقه و اسامی کتاب‌های این موضوع را، که ظاهراً از نسخه‌های مورد استفاده‌اش ساقط شده بوده، عیناً از مفتاح السعادة و

(۱۷) سرکیس شمار کتابخانه‌ها را بیست و چهار ذکر کرده و فهرست کتابخانه سلطان سلیم (آستانه) را نیز از آن جمله دانسته (ج ۱، ستون ۷۳۴)، که درست نیست.

مصباح السیاده، اثر عصام الدین احمد طاش کپری زاده (وفات: ۹۶۸) برگرفته و، برای جبران نقیصه، در ضمن کشف الظنون کاتب چلبی جای داده است. (یالتقایا، ستون ۸)

در چاپ فلوگل، تصحیفات و اشتباهاتی راه یافته که در پانوشتهای چاپ منقح یالتقایا، با ذکر شماره جلد و صفحه و سطر، به آنها اشاره شده است. (همان، ستون ۱۱)

□ در بولاق (نزدیک قاهره)، به سال ۱۲۷۴/۱۸۵۸، در دو مجلد، از روی چاپ فلوگل (فندیک، ص ۷؛ مورتان، ص ۲۳۷؛ نیز ← سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۳؛ مرعشی نجفی، شهاب الدین، همان جا؛ لغت نامه دهخدا، ذیل حاجی خلیفه). این چاپ اشتباهات بسیار دارد و، علاوه بر درج شدن عبارات طاش کپری زاده در ماده «فقه» (به تبع چاپ فلوگل)، افزوده های عربی پاشا نیز بدون هیچ نشانه ممیز در متن وارد شده است و کسانی بر آن اعتراض کرده اند. (← بجاوی، ج ۲، ص ۴۵۸؛ یالتقایا، ستون ۱۱، ۸؛ سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۴؛ آقابرگ طهرانی، همان جا؛ ایباری، همان جا)

□ در استانبول، به سال ۱۳۱۰-۱۳۱۱ق^۹، در دو مجلد^{۲۰}، از روی چاپ بولاق، با همان اشتباهات و نقایصی که یاد شد. (← فندیک، ص ۳۶۶؛ یالتقایا، همان جا؛ سرکیس، ج ۱، ستون های ۷۳۳، ۷۳۴؛ لغت نامه دهخدا، همان جا؛ مورتان، همان جا؛ آقابرگ طهرانی، همان جا؛ ایباری، همان جا)

□ در استانبول، به سال ۱۳۲۰ق، گویا تجدید چاپ قبلی. (مرعشی نجفی، شهاب الدین، همان جا)

□ در حیدرآباد (دکن)، در میان سال های ۱۳۲۸ تا ۱۳۵۶ق. (نوری، ص ۱۱)

□ در استانبول، به کوشش محمد شرف الدین یالتقایا و رفعت بیلگه کلیسی، با همکاری اسماعیل صائب سنجر، در بخشی از جلد اول^{۲۱}، به همّت وزارت معارف، در دو مجلد: جلد اول، ۵۴۶ صفحه (۴ ص + ۱۶ ستون + ۵۸ ستون + ۹۴ ستون + ۶ ستون + ۶ ص + ۱ ص + ۱۹ ستون + ۲۰ ستون + ۵ ص)، ۱۳۶۰/۱۹۴۱؛ جلد دوم، ۵۶۳ صفحه (۴ ص + ۱۱۲ ستون + ۲ ستون + ۲ ص)، ۱۳۶۲/۱۹۴۳؛ همراه با یادداشت وزیر معارف، مقدمه عربی و مقدمه ترکی یالتقایا، و ترجمه ترکی مقدمه فلوگل.

۱۸) در برخی منابع، ۱۲۷۳ق آمده است (← ایباری، همان جا)، که درست نیست.
۱۹) برخی تاریخ چاپ را ۱۳۱۳ق یاد کرده اند (← مرعشی نجفی، شهاب الدین، همان جا)، که ظاهراً سهو است.
۲۰) برخی ده مجلد آورده اند (← رسولی، ۲، ص ۶۸۷)، که ظاهراً خطای چاپی است.
۲۱) درگذشت صائب سنجر موجب قطع این همکاری شد.

مصححان این چاپ را، بر اساس دو نسخه پاک نویس و پیش نویس به خط مؤلف، پدید آورده اند؛ اوراق ساقط شده مربوط به علم فقه و معرفی کتاب های مربوط به این علم را که به قلم کاتب چلبی نوشته شده بود از میان کتاب های مرحوم صائب سنجر یافته و در جای خود قرار داده اند؛ حواشی و منقولات افزوده مؤلف را، که در چاپ های قبل نیامده بود، با نشانه خاص، به متن منضم کرده اند؛ کتاب را از دیگر کتب و رسائل مستقل (ظاهراً ملحقات چاپ فلوگِل) و از افزوده های عربی چلی پاشا و زواید دیگر پیراسته اند؛ زواید چاپ های مصر و استانبول، افزوده های اسماعیل پاشا، افزوده های صائب سنجر، و افزوده های خود را، هر یک با نشانه ای مخصوص، از متن جدا ساخته اند؛ و، در ذیل صفحات، به تصحیفات و اشتباهات چاپ فلوگِل اشاره کرده اند. (← یالتقایا، ستون ۷-۱۹، ۱۱) آنان، در مقدمه، تصحیح و طبع ذیل های سه گانه ای را بر کشف الظنون وعده داده اند (همان، ستون ۱۹)؛ در سال های بعد، ایضاح المکنون (جلد اول، ۱۳۶۴ / ۱۹۴۵؛ جلد دوم، ۱۳۶۶ / ۱۹۴۷) اسماعیل پاشا را، در مجلّات جداگانه، به دنبال کشف الظنون، به چاپ رسانده اند. پس از آن، هدیه العارفين اسماعیل پاشا (جلد اول، ۱۳۷۰ / ۱۹۵۱، به کوشش رفعت بیلگه و ابن الامین محمود کمال اینال؛ جلد دوم، ۱۳۷۴ / ۱۹۵۵، به کوشش محمود کمال اینال و عونی آق توج) نیز به همان سیاق به چاپ رسید.

این چاپ، بی هیچ تردید، تاکنون صحیح ترین، منقح ترین، کامل ترین، و معتبرترین چاپ کشف الظنون است و ظاهراً جز کمبود فهرست های ضروری (کسان، کتاب ها، جای ها) نقیصه ای ندارد.

□ در تهران، به همت دو کتابفروشی اسلامیّه و جعفری تبریزی، در دو جلد، به سال ۱۳۸۷ / ۱۹۶۷، به صورت افست از روی چاپ یالتقایا و رفعت بیلگه، همراه با ایضاح المکنون (دو جلد) و هدیه العارفين (دو جلد) و ذیل آقابزرگ طهرانی (در آخر جلد دوم هدیه العارفين). (مرعشی نجفی، شهاب الدین، همان جا؛ منزوی، علی تقی، ص ۵۰)

□ در بیروت، به مباشرت انتشارات دارصادر، به صورت افست از روی چاپ فلوگِل، با همان ترکیب، در سال های اخیر (بی تا).

کشف الظنون، پس از آن، به کرات (معمولاً به صورت افست، از روی چاپ یالتقایا و رفعت بیلگه)، در قم، بغداد، بیروت و دیگر مراکز فرهنگی جهان عرب و احتمالاً ترکیه و

شبه قازّه به چاپ رسیده است. صاحب هدیه العارفین از چاپ آن در ویسنه نیز اطلاع داده است (بغدادی ۲، ج ۲، ستون ۴۴۱) که یقیناً پیش از ۱۳۳۹ ق (سال درگذشت بغدادی) صورت گرفته است.

* * *

به رغم تعدّد چاپ‌های کشف الظنون، این کتاب در ایران نایاب مانده است و سخت شایسته بل ضروری است که یکی از مراکز پژوهشی چاپ آن را در ضمن مجموعه‌ای شامل موادّ ذیل بر عهده گیرد:

□ متن عربی کشف الظنون. در صورت دستیابی بر نسخه اصیل کتابخانه فیض‌الله افندی (ذیل «نسخه‌های خطّی») یا نسخه‌های خاص و مهمّ دیگر، تصحیح مجدّد متن عربی مرجّح است و گرنه بهتر است همان چاپ منقّح یالتقایا و رفعت بیلگه تجدید چاپ شود و تاریخ‌های نانوشته متن، ترجمه فارسی مقدمه‌های مهمّ فلوگیل و مقدمه مهمّ یالتقایا، و فهرست‌های ضروری افزوده شود و در موارد لازم کلمات مشکول گردد.

□ متن ترجمه فارسی کشف الظنون با استفاده از دو نسخه خطّی که معرفی شد. (ذیل «نسخه‌های خطّی»)

□ متن ذیل‌های کشف الظنون، به ترتیب تاریخ تألیف، مشتمل بر ذیل‌های ریاضی‌زاده، وشنه‌زاده، نبهانی، هزارفن، عربه‌چی پاشا، بکری، نوعی افندی، حنیف‌زاده، عارف حکمت، خربوتی، ثدین، بغدادی، ابن عظم، نیفر، صائب سنجر، خانجی، آقابرگ طهرانی، ده سرخی، تعلیقه حسین بحرالعلوم، یادداشت‌های محمّدصادق بحرالعلوم، نوشته‌های عطّار، دلیل‌الباحثین حسنی عبدالوهاب و اصلاحات مجمع فرهنگی ابوظبی. (ذیل «دنباله‌ها»)

□ متن سلّم الوصول الی طبقات الفحول. این کتاب نیز عربی و در معرفت رجال است که متممی برای کشف الظنون شمرده می‌شود چون، در آن، شرح حال اجمالی مؤلفان کتب مذکور در کشف الظنون و محتملاً ذکر برخی از دیگر آثار آنان را می‌توان یافت چنان‌که اسماعیل پاشا نیز به تألیف چنین متممی نیاز دیده و هدیه العارفین را نوشته است. چلبی تألیف و پاک‌نویس جلد اول سلّم الوصول را در سال‌های ۱۰۶۱ و ۱۰۶۲ به انجام رسانیده و،

با استفاده از بیش از صد منبع، تألیف کل کتاب را در ۲۱۰۶۳ به پایان برده است.^{۲۳}
(مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، صفحه ز)

عناوین در سلم الوصول به ترتیب الفبایی مرتب گشته و، پس از مقدمه، متن در دو قسم و خاتمه سامان یافته است. در قسم اول، «فی اعلام الاشخاص و الآباء»، زندگی‌نامه بزرگان به ترتیب اسامی آنان و، در قسم دوم، «فی الانساب و الالقاب»، به ترتیب نسب و القاب درج شده است (یالتقیا، ستون‌های ۱۳، ۱۶؛ مورتان، ص ۲۳۷؛ Gökyay 1978, Ibid؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا؛ ایباری، ص ۴۰۳؛ مرعشی نجفی، محمود، ص ۲، ص ۷۵) خاتمه نیز مشتمل بر فواید متفرقه تاریخی است. (سبحانی، ص ۱۶)

نسخه اصل سلم الوصول الی طبقات الفحول، در ۵۶۸ برگ، به خط خوش مؤلف، در کتابخانه شهید علی‌پاشا (استانبول)، ظاهراً به شماره ۱۸۸۷^{۲۴} نگهداری می‌شود و فیلم آن، به شماره «ف ۲۸۳ تاریخ»، در معهد المخطوطات العربیة (قاهره) محفوظ است (Gökyay، همان‌جا؛ یالتقیا، همان‌جا؛ زرکلی، ج ۷، ذیل الحاج خلیفه؛ سبحانی، همان‌جا؛ مرعشی نجفی، محمود، همان‌جا). بنا به گزارش برخی از منابع، این اثر چلبی به طبع رسیده است. (ایباری، ص ۴۰۳)

□ متن دُرر منشره^{۲۵} و عُرر منشره^{۲۶} و آن مجموعه‌ای است از یادداشت‌های پراکنده چلبی مشتمل بر فواید فقهی و تاریخی و برخی تراجم احوال و جز آن که مؤلف، به هنگام مطالعه کتب و فیات و طبقات، از لابه‌لای آنها برمی‌گزیده و بیشتر ذیل و استدرافی است بر سلم الوصول الی طبقات الفحول.

نسخه خطی اصل و منحصر به فرد این اثر به خط مؤلف در کتابخانه نورعثمانیه (استانبول)، به شماره ۴۹۴۹، نگهداری می‌شود. ابعاد نسخه ۱۶×۹ سانتی‌متر و شمار

۲۲) Gökyay تاریخ اتمام تألیف را ۱۰۵۸/۱۶۴۹ آورده (p. 761)، که به نظر می‌رسد آن را با یکی دیگر از آثار چلبی خلط کرده باشد.

۲۳) برخی تألیف کتاب را ناتمام پنداشته‌اند (← رسولی، ۱، ص ۲۹۹)، که ظاهراً مستند نیست.

۲۴) در برخی منابع ۱۸۷۷ آمده (Gökyay, Ibid)، و در برخی ۷۷۸۱ (یالتقیا، ستون ۱۳) که به نظر می‌رسد، در منبع اخیر، ارقام واژگونه خوانده شده.

۲۵) در دانشنامه ادب فارسی، متسره آمده (← رسولی، همان‌جا)، که برگردان نادرست از صورت انگلیسی کلمه است.

۲۶) این عنوان از عبارتی در مقدمه مؤلف اقتباس شده است.

برگ‌های آن ۲۷۲۴۳ است که نیمی از برگ‌ها سفید مانده است. (بالتقایا، ستون ۱۸؛ Gökyay 1978, p. 762؛ سبحانی، ص ۱۷)

همچنین، در مطاوی دیگر آثار کاتب چلبی، فواید رجالی و کتاب‌شناسی بسیار توان یافت که شاید از آن جمله باشد:

تُحْفَةُ الْأَخْيَارِ فِي الْحِكْمِ وَالْأَمْثَالِ وَالْأَشْعَارِ^{۲۸}، مشتمل بر فقراتی به ترتیب الفبا درباره ادبیات و فلسفه، نوادر کتب تاریخی، تدبیر منزل و سیاست مدن، عجایب المخلوقات، حکایات، محاضرات، اشعار، امثال، و جز آنها که از منابع عربی و فارسی و ترکی استخراج شده است (Gökyay 1978, pp. 761-762؛ مدرّس تبریزی، ج ۳، ص ۳۳۲)

کتاب المزارات، مشتمل بر ذکر قبور اولیا و صالحان مدفون در شهرهای ترکیه؛ و کتابی در سفرهای مؤلف به سرزمین‌های سوریه، لبنان، مصر، حجاز، عراق، ایران، افغانستان، ماوراء النهر، و جز آنها. (مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، صفحه ز)

از این رو، به نظر می‌رسد که چاپ مجموعه کامل آثار چلبی نیز، در سلسله‌ای جداگانه یا در پی همین مجموعه شایسته و سودمند باشد. افسوس، که تاکنون، آن‌چنان که شاید و باید، بدانها عنایتی نشده است. پس سخن خود را با عین عبارات دلنشین کتاب‌شناس دانشمند، مرحوم آیه‌الله العظمی شهاب‌الدین مرعشی نجفی (ره)، درباره آثار کاتب چلبی به انجام می‌رسانم؛ باشد که از آن ثمری نیکو برآید:

جَادَ قَلَمُهُ السَّيَالِ، وَ يَرَاعُهُ الْجَوَالِ، بِتَرْصِيفِ عِدَّةِ كُتُبِ نَفِيسَةٍ. وَ مِنْ الْمَأْسُوفِ عَلَيْهِ، أَنَّ أَكْثَرَهَا لَمْ تُطْبَعْ وَ لَمْ تُنَشَرْ، وَ بَقِيَتْ فِي رَوَازِينِ خَزَائِنِ الْكُتُبِ، مَأْكُولَةً الْعُنْتَةَ وَ الْهَوَامَّ. «کلکِ روانش و خامه پویانش بس نامه پر بها که خوش در سلکِ انتظام درآورد؛ و دریغ که بیشتری از آن به طبع نرسیده و انتشار نیافته و، در خزانه‌های کتاب، در شکاف دیوارها بر جای مانده و مائده کرم و بید شده است».

چهارشنبه سیزدهم تیرماه سال هزار و سیصد و هشتاد و شش شمسی، تهران

(۲۷) در ذیل کشف الظنون، ۲۴۲ برگ یاد شده است (← آقابزرگ طهرانی، همان‌جا).
(۲۸) نسخه اصل این اثر، به خط مؤلف، در دارالکتب المصریه (قاهره)، به نشانی «۱۵م ادب»، موجود است (← زرکلی، همان‌جا)؛ و دست‌نویس دیگری از آن در کتابخانه اسعدافندی (استانبول)، به شماره ۲۵۹۹؛ و نسخه دیگر در کتابخانه خدیویه (قاهره)، به شماره ۷۲۱۹ نگهداری می‌شود (← سبحانی، همان‌جا)، که ممکن است نسخه اول و سوم یکی باشد.

منابع

- آقازرگ طهرانی، محمد محسن، ذیل کشف الطنون (پیوست جلد دوم هدیه العارفین)، به کوشش محمد مهدی موسوی آل خراسان نجفی، کتابخانه اسلامیّه - کتابخانه جعفری، تهران ۱۳۸۷/۱۹۶۷.
- ابن عظم، جمیل بن مصطفی، السّر المصون (ذیل علی کشف الطنون)، به کوشش سلیم یوسف، دار الفکر، بیروت ۱۴۲۳/۲۰۰۲.
- ، همان، به کوشش محمد خیر رمضان یوسف، دار البشائر الاسلامیّه، بیروت ۱۴۲۵/۲۰۰۴.
- ابیاری، ابراهیم، «کشف الطنون فی اسامی الکتب و الفنون»، ثروت الانسانیّه، ج ۳، دار الفکر، مصر [بی تا].
- بجاوی، علی محمد، «مقدمه» بر الترتیب الاداریّه (نظام الحکومه التّبویّیّه)، ج ۲، دار الکتب العربی، بیروت ۱۹۹۳.
- بحرالعلوم، محمد صادق، «موقوفات مکتبه العلامه السید صادق بحرالعلوم»، به کوشش صادق حسینی اشکوری، نسخه پژوهی، ج ۳، به کوشش ابوالفضل حافظیان بابلی، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۸۵، ص ۴۷۷-۴۹۰.
- بحرالعلوم، محمد مهدی طباطبائی، الفوائد الرجالیّه، به کوشش محمد صادق بحرالعلوم و حسین بحرالعلوم، مکتبه الصادق، تهران ۱۳۶۳.
- بدوی، عبدالرحمان، دایرة المعارف مستشرقان، ترجمه صالح طباطبائی، انتشارات روزنه، تهران ۱۳۷۷.
- براون، ادوارد گرانویل، تاریخ ادبی ایران، ج ۱، ترجمه علی پاشا صالح، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۵۶.
- بعلبکی، منیر، موسوعة المورد، ج ۵، دار العلم للملایین، بیروت ۱۹۸۱.
- بغدادی (۱)، اسماعیل پاشا، ایضاح المکتون فی الذیل علی کشف الطنون عن اسامی الکتب و الفنون، به کوشش محمد شرف الدین یالتقایا و رفعت بیلگه کلیسی، استانبول، ج ۱: ۱۳۶۴/۱۹۴۵م، ج ۲: ۱۳۶۶/۱۹۴۷.
- (۲)، هدیه العارفین (اسماء المؤلفین و آثار المصنّفین)، ۲ جلد، به کوشش ابن الامین محمود کمال اینال و عونى آق توج، استانبول ۱۳۷۴/۱۹۵۵.
- «پیوست ها» ی کشف الطنون (در ضمن *Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum*)، به کوشش گوستاو فلوگل، لندن، ج ۶، ۱۸۵۲، ج ۷، ۱۸۵۸.
- ثریا، محمد، سجل عثمانی (تذکره مشاهیر عثمانی)، ج ۴، انگلستان ۱۹۷۱.
- چترایی عزیزآبادی، مهرداد، «انتشار ذیلی تازه بر کشف الطنون»^{*}، آینه میراث، دوره جدید، س ۶، ش ۳ (پیاپی ۴۲)، پاییز ۱۳۸۷، ص ۳۰۵-۳۱۵.
- حاجی خلیفه (کاتب چلبی) (۱)، مصطفی بن عبدالله، [ترجمه] تقویم التواریخ، به کوشش میرهاشم محدث، نشر میراث مکتوب، تهران ۱۳۸۴.
- (۲)، کشف الطنون عن اسامی الکتب و الفنون، ج ۱، به کوشش محمد شرف الدین یالتقایا و رفعت بیلگه کلیسی، استانبول ۱۳۶۰/۱۹۴۱.
- حماده، محمد ماهر، المصادر العربیّه و المعربیه، مؤسسه الرساله، بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷.

* سه سال پس از تألیف این گفتار و اندکی پیش از چاپ آن، از این مقاله اطلاع یافتم.

- دانش پژوه (۱)، محمدتقی، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، تهران ۱۳۴۸.
- (۲)، «فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه لس‌آنجلس»، نسخه‌های خطی، ج ۱۱ و ۱۲، به‌کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و اسماعیل حاکمی، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۶۲.
- (۳)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات (مجموعه و فقی علی اصغر حکمت)، ضمیمه سال دهم مجله دانشکده ادبیات، تهران ۱۳۴۱.
- رسولی (۱)، اختر، «حاجی خلیفه»، دانشنامه ادب فارسی، ج ۶، به سرپرستی حسن انوشه، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۸۳.
- (۲)، «كشف الطنون عن اسامی الكتب و الفنون»، دانشنامه ادب فارسی، ج ۶، به سرپرستی حسن انوشه، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۸۳.
- رشنوزاده، بابک، «تقویم التواریخ»، دانشنامه ادب فارسی، ج ۶، به سرپرستی حسن انوشه، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۸۳.
- رمضان یوسف، محمدخیر، «مقدمه» بر السّ المصون ← ابن عظم.
- زرکلی، خیرالدین، الاعلام (قاموس تراجم)، ج ۷، به کوشش زهیر فتح‌الله، دارالعلم للملایین، بیروت ۱۹۸۰.
- سبحانی، توفیق هاشم‌پور، «ادای دین به مصطفی بن عبدالله، معروف به حاج خلیفه یا کاتب چلبی، کتاب‌شناس بزرگ تُرک»، کتابداری، ش ۳۰-۳۱، ۱۳۷۸.
- سرکیس، یوسف الیان، معجم المطبوعات العربیة و المعرّبة، ج ۱، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، قم ۱۴۱۰ ق.
- سلیم یوسف، «مقدمه» بر السّ المصون ← ابن عظم.
- فلوگل، گوستاو لبرشت، «مقدمه» بر كشف الطنون عن اسامی الكتب و الفنون ← حاجی خلیفه (۲).
- فندیک، ادوارد، اکتفاء القنوع بما هو مطبوع، به کوشش محمدعلی ببلای، کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، قم ۱۴۰۹ ق.
- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، ج ۱، مرکز میکروفیلم نور (ایران - هند)، دهلی نو ۱۳۷۹.
- قاسم‌لو، فرید، «گزارشی از بعضی نسخه‌های خطی مرحوم حاج حسین نخجوانی»، آینه میراث، ش ۱۵، ۱۳۸۰.
- قمی، شیخ عباس، هدیه الاحباب، امیرکبیر، تهران ۱۳۶۳.
- کحّاله (۱)، عمر رضا، «المنتخب من مخطوطات المدینة المنورة» (مکتبه عارف حکمت)، بخش سوم، مجله مجمع اللغة العربیة بدمشق، ش ۴۸، جمادی الآخر ۱۳۹۳ ق.
- (۲)، معجم المؤلفین، ج ۱۲، دار احیاء التراث العربی، بیروت [بی تا].
- گلشنی (۱)، عبدالکریم، «تقویم التواریخ»، آینه میراث، سال ۱، ش ۲، پاییز ۱۳۷۷.
- (۲)، «تقویم التواریخ»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، بنیاد دایرة‌العمارف اسلامی، تهران ۱۳۸۲.
- لغت‌نامه دهخدا، ج ۵، ذیل حاجی خلیفه، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، تهران ۱۳۷۳.
- محدّث، میرهاشم، «مقدمه» بر ترجمه تقویم التواریخ ← حاجی خلیفه (۱).
- مدرّس تبریزی، محمدعلی، ریحانة الادب فی تراجم المعرفین بالکنیة او اللقب، ج ۵، کتابفروشی خیّام [بی تا] (افست از روی تبریز، ۱۳۲۸ ش).

- مرعشى نجفى، ابوالمعالى شهاب الدين حسيني، «كشف الطنون عن صاحب كشف الطنون» (مقدمه بر كشف الطنون عن اسامى الكتب و الفنون، ج ۱)، دارالفكر، بيروت ۱۴۱۰ / ۱۹۹۰.
- مرعشى نجفى (۱)، محمود، «سفرنامه هند»، ميراث شهاب، ش ۳۵-۳۶، ۱۳۸۳.
- (۲)، «طلوع مجدد آفتاب از ساحل اسكندريه» (بخش ۳)، ميراث شهاب، ش ۳۲، ۱۳۸۲.
- (۳)، «نخستين هاى كتاب»، ميراث شهاب، ش ۲۵-۲۶، ۱۳۸۰.
- مشار، خانبابا، فهرست كتاب هاى چاپى عربى، تهران ۱۳۴۴.
- معين، محمد، فرهنگ فارسى، ج ۵، اميركبير، تهران ۱۳۶۴.
- المنجد (فى اللغه و الاعلام)، دارالمشرق، بيروت ۱۹۹۸.
- منزوى (۱)، احمد، فهرست نسخه هاى خطى فارسى، ج ۶، مؤسسه فرهنگى - منطقه اى، تهران [بى تا].
- (۲)، فهرستوارۀ كتاب هاى فارسى، ج ۱، انجمن آثار و مفاخر فرهنگى، تهران ۱۳۷۴.
- منزوى، عليقى، «تاريخ فهرست نگارى در ايران»، پيام بهارستان، ش ۳، آذر ۱۳۸۲.
- مورتمان، يوهان هاينريش، «حاجى خليفه»، دايرة المعارف الاسلاميه، ج ۷، ترجمه محمد ثابت فندى و ديگران، انتشارات جهان، تهران [بى تا].
- موسوعة مؤلفى الاماميه، ج ۱، مجمع الفكر الاسلامى، قم ۱۳۷۸ ش / ۱۴۲۰ ق.
- موسوى آل خراسان، محمدمهدي نجفى، «مقدمه» بر ذيل كشف الطنون ← آقابزرگ طهرانى.
- نورى، محمد، «كتاب اسلامى در گردونه تاريخى معرفى و نقد»، آينه پژوهش، س ۱۸، ش ۳-۴ (پيمايى ۱۰۵-۱۰۶)، مرداد و آبان ۱۳۸۶، ص ۹-۱۵.
- يالتقيا، محمد شرف الدين، «مقدمه» بر كشف الطنون ← حاجى خليفه (۲).

Brockelmann, Carl (1996), *Geschichte der arabischen Literatur*, S. 2, Leiden-New York-Köln.

Eihé, Carl Hermann (1903), *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, vol. 1, Oxford.

Fehmi Edhem Karatay (1966), *Topkapi Sarayı Müzesi Kutuphanesi Arapça Yazmalar Katalogu*, Vol. III, Istanbul.

Gökyay, Orhan Şaik (1978), "Kātib Čelebi", *The Encyclopaedia of Islam (EI¹)*, vol. IV, Leiden.

Mustafa ben Abd-allah (1835-1852), *Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum* (كشف الطنون عن اسامى الكتب و الفنون), vols. 1-6, Gustavus Flügel (ed.), Leipzig-London.)

Rieu, Charles (1966), *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, vol. 1, London.

Storey, Charles Ambrose, *Persian Literature*, London, vol. 1, part I: 1970, part II: 1972.

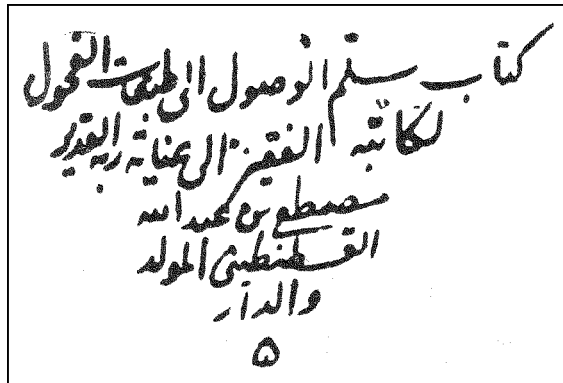
الى غير اهل كما اتفق في علم الطب فان كان
 في الزمان القديم حكمة موروثه عن النبوة
 فصار مهيا كما تعاطاه اليهود و علم
 به بل زول العلم بهم و ما احسن قول
 ان الفضيلة تستحيل في النفس الردية و لم
 كما يستحيل الغذاء الصالح في البدن السقيم
 الى الفساد و من هذا القبيل حال في علم
 احكام النجوم فانه لم يكن يتعاطاه الا الكفا
 به للملوك و نحوهم اوزل حتى صار
 غالبا الاجاهل يرفعوا كاذبه و منها ان يكون
 العلم عزيز المنال رقيق المرغ فليما يحصل
 غايته و يتعاطاه من ليس خيرا به لئلا
 يتموه غرضا كما اتفق في علوم الكسب
 و السبب و البحر و الطلسمات و الخبث
 ممن يقبل دعوى من يدعي علما في العلوم
 فان النظرة قاضية بان من يطبع على ان
 و اسرار هذه العلوم يتقها عز والده و ولده
 و متقارون جاهل متعالم لجهله اياه فان
 من جهل شيئا امره و عاراه كما قيل المرء عدو
 لما جهله او زم عالم متجاهل لتعصبه على اهل
 بسبب من الاجاهل فانك سمعتم يقولون

من الوجوه المغلطة ان يظن بالعلم فوق
 غاية كما يظن بالطب ان يبرق جميع الامراض
 وليس كذلك فان منها لا يبرق بالعلم
 و منها ان يظن بالعلم فوق مرتبه في العلم
 كما يظن بالفقه انه اشرف العلوم على العالم
 وليس كذلك فان علم التوحيد اشرف منه
 قطعا و منها ان يتخصص بالعلم في فائده
 كمن يتعلم علم المال او الحياه فالعلوم ليس
 الخوض منها الا كتب على الاطلاع على الحق
 و تهذيب الاخلاق على انه من تعلم علم
 للاشرف لم يات عالما انما جاء شريفا
 بالعلماء و لقد كوشف علما ما وراء النهر
 بهذا الامر و نطقوا به لما بلغهم بناء المدارس
 بعباد اقاموا مائة العلم و قالوا كان يظن
 به ارباب الهم الحيلة و الا انفس الزكية
 الذين يتخصصون في العلم لشرفه و الكمال
 فان تون علما يتفجع بهم و يعلمهم و اذا
 صار علمه اجرة تدان الله الاقضاء و ارباب
 الكسل فيكون سببا لارتفاعه و من يهينها
 يهتت علوم اهلها و ان كانت شريفة
 لذاتها و منها ان يهين العلم بانزاله

دو صفحه از نسخه پاك نويس كشف الظنون، خط مؤلف
(برگرفته از كشف الظنون، چاپ يالتقيا)

تحفة الاخبار في حكم و الاشارة الى
 ما عهد العقول الدخالة
 مصطفى الشهابي
 خليفه
 ۵

انجامه نسخه تحفة الاخبار، خط مؤلف
(برگرفته از الاعلام، تصوير شماره ۱۳۶۸)

انجامه نسخه سلم الوصول، خط مؤلف
(برگرفته از الاعلام، تصوير شماره ۱۳۶۹)

مزار كاتب چلبى در استانبول
(برگرفته از كشف الطون، چاپ يالتقيا)